

Eğitimin Modernleşmesi Bağlamında Tanzimat Dönemi Yeni Muhafazakâr Aydın ve Dini Bireyselleşme

İbrahim GÜMÜŞAY | ORCID: 0000-0002-2368-9264

Doktora Öğrencisi | Yazar | gumusay.5454@gmail.com

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü | ROR: 04ttnw109

Felsefe ve Din Bilimleri | Sakarya, Türkiye

Öz

Sosyolojinin ve din sosyolojisinin önemli konularından biri olan modernleşme, yaşam biçimlerini etkilediği gibi dini anlama ve yorumlama biçimlerinde de birtakım zihniyet değişimlerine yol açmıştır. Bu zihniyet değişimi sonucu birey, aklının yüceltildiği ve iradesinin öneminin vurgulandığı bir “aktör” şeklinde tanımlanmış, bu rolünün gereği olarak geleneksel din anlayışlarına karşı dinin modern yorumunu ortaya koymayı amaçlamıştır. Türkiye’de bütün kurumsal alanlarda ilk modernleşme çabalarının görüldüğü Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti, yaşanan askeri başarısızlıklara çözüm olarak kurumsal yapılarını Batı’nın bilim ve teknolojiyi örnek alarak yenileme ihtiyacı hissetmiş, bu durum modern kültürün Osmanlı toplumunda yer edinmesinin yolunu açmıştır. Modern kültürün aktarımında eğitim hem yeni bir dünya görüşü hem de bireysel tutum kazandırma açısından önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu makalede tarihsel açıdan Türkiye’de modernleşmenin başlangıcı olarak kabul edilen Tanzimat döneminin dinin bireyselleşmesine nasıl bir etkiye bulunduğu önemli görülmüştür. Bu çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılarak Tanzimat dönemi modernleşme bağlamında eğitimin modernleşmesi, laiklik, sekülerleşme ve pozitivist düşünce temelinde modern bilincin oluşumuna önemli katkıları olan ve modern bir bilince sahip olan “Aydın” kesiminin İslam’ın modern yorumunu arama çabası ele alınmıştır. Sonuç olarak Tanzimat döneminde modern değerleri benimseyen muhafazakâr kesim, İslam’ın inanç ve ibadet gibi temel esaslarının geleneksel anlayış biçimlerini çeşitli eleştirilere tâbi tutmuş, reddedilen geleneksel din anlayışının yerine modern değerle uyumlu yeni yorum biçimleri ortaya koymaya çalışmıştır. Dini bireyselleşme olarak değerlendirilen bu tutum, “Yeni Muhafazakâr Aydın” olarak adlandırılan bir aydın tipini ortaya çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler

Din Sosyolojisi, Modernleşme, Eğitim, Bireyselleşme, Tanzimat Dönemi, Yeni Muhafazakâr Aydın.

Atıf Bilgisi

Gümüştay, İbrahim. “Eğitimin Modernleşmesi Bağlamında Tanzimat Dönemi Yeni Muhafazakâr Aydın ve Dini Bireyselleşme”. *Rize İlahiyat Dergisi* 23 (Nisan 2023), 109-124.

<https://doi.org/10.32950/rid.1242368>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi	Kabul Tarihi: 10.04.2023	Yayın Tarihi: 20.04.2023
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 25.01.2023		
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme		
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışma, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Fuat Aydın danışmanlığında sürdürülen “Dindarların Bireyselleşmesi” başlıklı doktora tezi esas alınarak üretilmiştir.		
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate		
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.		
Etik Bildirim	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.		
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.		

Dizinlenme Bilgisi

Religious Individualization and New Conservative Intellectual in the Tanzimat Period in the Context of Modernization of Education

İbrahim GÜMÜŞAY | 0000-0002-2368-9264

PhD Student | Author | gumusay.5454@gmail.com

Sakarya University | 04ttnw109

Philosophy and Religious Studies | Sakarya, Türkiye

Abstract

Modernization, which is one of the important subjects of sociology and sociology of religion, has affected the way of life as well as led to some mental changes in the way of understanding and interpreting religion. As a result of this mentality change, the individual was defined as an "actor" in which his mind was exalted and the importance of his will emphasized, and as a requirement of this role, he aimed to reveal the modern interpretation of religion against traditional religious understandings. In the Tanzimat period, when the first modernization efforts were seen in all institutional areas in Turkey, the Ottoman Empire felt the need to renew its institutional structures by taking the science and technique of the West as a solution to the military failures, and this situation paved the way for modern culture to take a place in the Ottoman society. In the transmission of modern culture, education has undertaken an important function in terms of gaining both a new worldview and an individual attitude. In this article, it has been seen important how the Tanzimat period, which is historically accepted as the beginning of modernization in Turkey, had an impact on the individualization of religion. In this study, using the literature review method, the effort to search for the modern interpretation of Islam of the "Intellectual" segment, who has a modern consciousness and has a modern consciousness, has been discussed. As a result, the conservative segment, which adopted modern values during the Tanzimat period, subjected the traditional understanding of the basic principles of Islam such as belief and worship to various criticisms, and tried to put forward new forms of interpretation compatible with modern values instead of the rejected traditional understanding of religion. This attitude, which is considered as religious individualization, has revealed a type of intellectual called "New Conservative Intellectual".

Keywords

Sociology of Religion, Modernization, Education, Individualization, Tanzimat Period, New Conservative Intellectual.

Citation

Gümüşay, İbrahim. "Religious Individualization and New Conservative Intellectual in the Tanzimat Period in the Context of Modernization of Education". *Rize Theology Journal* 23 (April 2023), 109-124.

<https://doi.org/10.32950/rid.1242368>

Publication Information

Type	Research Article		
Process Information	Date of Submission: 25.01.2023	Date of Acceptance: 10.04.2023	Date of Publication: 20.04.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External		
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. This study was produced from the doctoral thesis titled "Individualization of Religious People", which was carried out under the supervision of Prof. Dr. Fuat Aydın at Sakarya University Social Sciences Institute.		
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate		
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.		
Complaints	ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr		
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.		
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.		

Abstracting and Indexes

Giriş

Bu makalede tarihsel açıdan Türkiye'de modernleşmenin başlangıcı olarak kabul edilen Tanzimat döneminin dinin bireyselleşmesine nasıl bir etkide bulunduğu önemli görülmektedir. Çalışmada Tanzimat dönemi modernleşme bağlamında eğitimin modernleşmesi, laiklik, sekülerleşme ve pozitivist düşünce temelinde modern bilincin oluşumuna önemli katkıları olan, modern bir bilince sahip olan “Aydın” kesiminin İslam'ın modern yorumunu arama çabasına bağlı olarak bir dini bireyselleşme tipi olan “Yeni Muhafazakâr Aydın”ı ortaya çıkarması meselesi ele alınmaktadır. Tanzimat döneminde ortaya çıkan bu “Yeni Muhafazakâr Aydın” tipi, Türkiye'de bireysel dindarlığın temelini oluşturma adına önemli görülmektedir.

“Batı toplumlarının modern yaşamına benzeme amacı taşıyan” modernleşme, geleneksel yaşam biçimine karşıt olarak, “insanı ilgilendiren her şeyin çağın gereklerine uygun şekilde yeniden tanımlandığı bir süreci” ifade etmektedir. Yeni yaşam biçiminin kültürel kodları modernleşen kurumlar aracılığıyla bireye aktarılmakta, böylece bireyin karakteri modern kültür bağlamında yeniden şekillenmektedir. Modernleşmenin birey algısı, geleneksellikten farklı olarak, “özerklik, özgürlük, kendi kaderini tayin etme, sorumluluk alabilme” gibi ayırt edici özelliklerle sahiptir. Bu ayırt edici özellikler bireye geleneksel yaşam biçimlerini eleştirme, sorgulama ve kültürü yeniden inşa edebilmede önemli bir rol oynamasını mümkün kılmaktadır. Kültürün önemli bir aktarıcısı olan eğitim bireyin özerkleşmesini kolaylaştırırken eğitimin modernleşmesiyle aktarılan modern kültürel değerlerin de bireyin yaşamında özgürce tercihler yapabileceği bir bireyselleşme durumunu yaratmaktadır.

Bireyselleşme alanlarından biri olan dini bireyselleşme, “geleneksel din anlayışının reddedilip akıl ve bilim temelinde yeni dindarlık biçimlerinin geliştirildiği durumlar” olarak ortaya çıkmaktadır. Modernleşmenin bir aracı olan sekülerleşmenin de bu dindarlık biçimlerinin farklılaşmasında önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Modern dönemde her şey yeni bir anlama kavuşurken din de bireysel dindarlar açısından özel alana indirgenen, mutluluk ve refahı sağlamaya aracılık eden, günlük yaşam problemlerinin çözümünde seküler yorumlara tabî olan bir olgu olarak ele alınmaktadır. Modern değerleri benimseyen ve modernleşmenin bireycilik özelliğini yansıtan dindarların dini geleneksel anlayıştan farklı algılaması ve modern yaşamın problemlerine karşı rasyonalist bir yaklaşım sergilemesi dini bireyselleşmenin göstergeleri olarak görülmektedir. Çünkü modernleşme açısından bireycilik, “insanın her türlü otoriteden ve geleneksellikten kurtarılarak kendi kendine yeten bir birey olması” şeklinde ifade edilmektedir. Bu durumda insan, kendi yaşamını ilgilendiren konularda özgür iradesi ve rasyonel yetileriyle karar verecek yetkinliğe sahip olmakta, dinî açıdan insanın kendi benliğinin merkeze yerleştiği özellikle din adamlarının görüşlerinden bağımsız bir dinî yaşam biçiminin ortaya çıkması kolaylaştırmaktadır.¹

Türkiye'de dini bireyselleşme ile ilgili yapılan çalışmaların genellikle “dini bireycilik, bireysel dindarlık, dini bireyselleşme” kavramları etrafında şekillendiği görülmektedir. Çalışmalarda ele alınan bu kavramların ortak noktası “dini açıdan bireysel davranışlar sergileyen dindarların tutumlarını belirlemeye” yöneliktir.

Mehmet Süheyl Ünal tarafından 2007 yılında yapılan “Modern Toplumda Dinsel Bireycilik” adlı doktora tezinde “birey, bireycilik ve dinsel bireycilik kavramları tarihsel ve sosyolojik açıdan incelenmekte, Søren Kierkegaard, Martin Buber, Peter Berger ve Thomas Luckmann'ın dinsel bireyciliğe dair görüşleri” ele alınmaktadır. Bu çalışma, yazarın da belirttiği gibi, “Dinsel bireyciliğin İslam dünyası ve Türkiye'deki yansımaları kapsam dışında bırakılarak sadece Batı düşüncesindeki yansımalarını”² konu edinmektedir.

Kamile Oya Paker ve Selda İçin Akçalı tarafından 2012 yılında gerçekleştirilen “Dinin Bireyselleşmesi: Üniversite Gençliği ile Bir Ölçek Çalışması” adlı araştırma, kendisini “Atatürkçü/Kemalist/Cumhuriyetçi, Muhafazakâr, Muhafazakâr- Milliyetçi olarak tanımlayan gruplar üzerinde bir çalışma olup dinin, geleneksel olandan bireysel olana doğru bileşenleriyle birlikte bireyselleşmesini gözlemlemeye hizmet edecek şekilde dinde bireyselleşme ile ilgili bir ölçek geliştirilmesini”³ konu edinmektedir.

Rukiye Kardaş tarafından 2016 yılında yapılan “Zygmunt Bauman'ın “Bireyselleşmiş Toplum” Kavramsallaştırması Işığında Bireyselleşmiş Din ve Dindarlık Değerlendirmesi” adlı yüksek lisans tezinde dini bireyselleşme konusu “modernizm ve

¹ Hüseyin Yılmaz, “Gelenek ve Modernlik Bağlamında Bir Güvenlik Alanı Olarak Dindarlık”, Dindarlık Olgusu(Sempozyum, Tebliğ ve Müzakereleri), ed. Hayati Hökelekli (Bursa: Kurav Yayınları, 2006), 131-132.

² Mehmet Süheyl Ünal, Dinsel Bireycilik (İstanbul: Açılım Kitap, 2011), 13-21.

³ Kamile Oya Paker-Selda İçin Akçalı, “Dinin Bireyselleşmesi: Üniversite Gençliği ile Bir Ölçek Çalışması”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 11/4 (2012), 1140.

postmodernizmin birey ve toplumun dini yaşamında oluşturduğu etkileri Zygmunt Bauman'ın görüşleri"⁴ etrafında ele alınmaktadır.

Yılmaz Yıldırım tarafından 2016 yılında yapılan "Türkiye'de Bir Kültürel Kriz ve Kritik Konusu Olarak Dini Bireycilik" adlı çalışmada "Türkiye'de dini bireyciliğin artışında, bir yandan yaşanan hızlı sosyo-kültürel değişimin, diğer yandan değer ve norm sistemini hedefleyen muhafazakâr yönetim anlayışına karşı tepkilerin kültürel çoğulculuk söylemi bağlamında önemi"⁵ ortaya konulmaktadır.

Mustafa Günerigök tarafından 2017 yılında yapılan "Geç Modern Çağda Dinsel Bireycilik ve Kimlik" adlı çalışma "geç-modern dönemde dinsel bireycilik mevzusu, bireysel/dinsel-kimlik inşası sorunsalı bağlamında düşünümsel modernliğin savunucuları olarak bilinen Ulrich Beck ve Anthony Giddens'in görüşleri çerçevesinde"⁶ ele alınmaktadır.

Sıddık Ağçoban tarafından 2020 yılında yapılan "Üniversite Gençliği Üzerinde Dinsel Bireyselleşme" adlı doktora çalışması "İslam'da bireyselleşme olgusunun kavramsal yaklaşımını ve Türkiye'deki formel din eğitiminin dini bireyselleşme üzerinde etkili olup olmadığını" belirlemeye yönelik bir çalışmayı ele almaktadır. Bu çalışma "Kırklareli ilinde okuyan belli ekonomik kitleye sahip üniversite öğrencisini"⁷ kapsamaktadır.

Görüldüğü üzere literatürde yer alan dini bireyselleşme ile ilgili çalışmalarda, genellikle, modernleşme ve postmodernleşmenin dini hayat üzerindeki etkileri temel alınmıştır. Çünkü toplumda bir bilinç olarak yerleşen modernleşme, bütün toplumsal alanları etkilediği gibi dini hayatı da etkilemiştir. "Modern olmayı gerektiren sürece" bağlı olarak Türkiye'de bütün kurumsal yapıların modernleştirilmesinin amaçlandığı Tanzimat döneminde, bireysel açıdan bir modern bilinç ortaya çıkmıştır. Bu modern bilinç, İslam'ın temel esaslarında seküler yorumlar ortaya koyarak modern yaşamla uyumlu bir dini hayatın imkânını aramıştır. Tanzimat döneminde bu modern bilince sahip olan, modern bilincin toplumda yerleşmesi ve benimsenmesinde önemli rol oynayan, eğitimini Batı'da ya da modern eğitim kurumlarında alan "Aydın" sınıfın İslam'ın yorumunun geleneksellikten modernliğe dönüşümüne katkı sağladığı görülmüştür.

1. Modernleşme ve Tanzimat Dönemi Modern Eğitim

Modern kavramı, "17. yüzyılda Batı Avrupa'da başlayan ve bütün dünyayı etkisi altına alan, toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimini"⁸ ifade etmektedir. Rönesans ve Reform hareketleriyle ortaya çıkan bu kavramın "geleneksel" olarak nitelenen düşünce yapısı ve inanç biçimlerine karşı bir tepki olarak geliştiği görülmektedir. Modernlik, tarihsel olarak, Rönesans'ta "hümanizm", Reform hareketinde "özerklik" vurgusunun yapıldığı, Aydınlanma döneminde "*burada*" ve "*şimdi*" şeklinde anlamını bulduğu, Fransız Devrimi'nde "yeni kitlesel bir siyasi deneyim" olarak karakteristik bilincini kazandığı, günümüzde ise "sürekli yenilik, yeninin sürekli yaratılması fikrini çağrıştıran ve sonu olmayan bir süreç" olarak ifade edildiği görülmektedir.⁹ "Toplumun merkezindeki Tanrının yerine bilimi koyarak dinsel inançlara sadece özel yaşamda yer veren" bir olgu şeklinde anlaşılan modernlik fikri, aklın yol göstericiliğinde bireysel özgürlük ve mutluluğu sağlarken inançların, aidiyetlerin ve geleneksel kültürün zayıflamasında önemli rol oynar. Modernlikte akıl, bilimsel ve teknik etkinliklerin yanında insanları ve nesnelere de kontrol etmeyi amaçlar.¹⁰

Modernlik ile bağlantılı olan ve "modernliğin bilince yerleşmesi" olarak tanımlanan modernleşme, "tamamen içsel bir süreç olan eylem halindeki modernlik" şeklinde anlaşılmaktadır. Modernlik, köken olarak "Batı Avrupa'ya özgü olan ve modern olmayı gerektiren bir süreci" ifade ederken modernleşme, "gelişmekte olan toplumların gelişmiş toplumlara benzeşmesi" anlayışına dayanır. Dolayısıyla modernleşmeden bir süreç olarak toplumsal değişme biçimi şeklinde bahsedilebilir.¹¹ Bu toplumsal değişme biçimi, "belirli bir toplumun modernliğe özgü olduğu düşünülen ekonomik, politik, sosyal ve kültürel özellikleri kazanma eğiliminde büyük ölçekli değişim süreçlerinin toplamı"¹² kapsamaktadır. Dolayısıyla modernleşme, Batı dışı toplumların

⁴ Rukiye Kardaş, Zygmunt Bauman'ın "Bireyselleşmiş Toplum" Kavramsallaştırması Işığında Bireyselleşmiş Din ve Dindarlık Değerlendirmesi (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016), VI.

⁵ Yılmaz Yıldırım, "Türkiye'de Bir Kültürel Kriz ve Kritik Konusu Olarak Dini Bireycilik", Tarih Okulu Dergisi 9/XXVI (Haziran 2016), 569.

⁶ Mustafa Günerigök, "Geç Modern Çağda Dinsel Bireycilik ve Kimlik", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi/36 (2017), 225.

⁷ Sıddık Ağçoban, Üniversite Gençliği Üzerinde Dinsel Bireyselleşme (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 1-7.

⁸ Antony Giddens, Modernliğin Sonuçları, çev. Ersin Kuşdil, (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994), 9.

⁹ Micheal Levenson, "Modernism", new dictionary of the history of ideas, ed. Maryanne Cline Horowitz, Volume I, (Detroit: Thomson Gale, 2005), 1465-1468, Ronald Inglehart- Christian Welzel, "Modernization", In The Blackwell Encyclopedia of Sociology, ed. George Ritzer, (Malden: Blackwell Publishing, 2007), 3071-3073., Alberto Martinelli, Global Modernization: rethinking the project of modernity, (London: SAGE Books, 2012), 2-6.

¹⁰ Alain Touraine, Modernliğin Eleştirisi, çev. Hülya Tufan, (İstanbul: Yapıkredi Yayınları, 2002), 23-24.

¹¹ Emre Kongar, Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2014), 227.

¹² Martinelli, Global Modernization: rethinking the project of modernity, 2.

“Batılılaşma” yönünde bir değişimini ifade eder. Bu değişim siyasal, kültürel, ekonomik ve toplumsal alanlarda geleneksellikten modern olana doğru bir seyir izlemektedir. Değişim süreçlerinde toplumların modernleşme tecrübesi açısından çeşitli deneyimler yaşaması olasıdır. Genellikle “tepeden inme” biçimde tecrübe edilen modernleşme politikaları, "özgün bir modernlik tecrübesi" olarak görülmez, bir “Batılılaşma” durumu olarak ifade edilir.¹³

Batılı değerleri kapsayan modernliğin temelinde modernleşme açısından Batı-dışı toplumların Batı'yı örnek alması gerektiği şeklinde bir algı yaratılmıştır. Modernliğin evrensel anlayışına bağlı olarak Batı toplumlarının yaşadığı tecrübenin Batı-dışı toplumlara dayatılması söz konusudur. Son dönemlerde tartışılan modernliğin evrensellik olgusu, Batı-dışı toplumların modernleşmeyi yeniden anlamlandırması ve modernliğin Batı'ya benzeştirme pratiklerine eleştiriler getirilmiş küreselleşen ve yerleşen modernliğin farklı toplumlarda yeniden anlamlandırıldığı bir süreç yaşanmıştır.¹⁴ Fakat modernleşme ve Batılılaşma arasında doğrudan bir bağlantı kurulduğunda Batı-dışı toplumların Batı'ya benzeme olasılığının daha yüksek olduğu görülmüştür.

Bu bağlamda modernliğin gelişim süreci Türk modernleşmesiyle ile karşılaştırıldığında Tanzimat dönemi modernleşme biçimi “dışsal tehdit olarak ortaya çıkan, savunmaya yönelik modernlik çabaları” şeklinde görülebilir. Toplumun ve mekânların yeniden şekillendiği bu süreçte modernite ve modernleşme daha çok Batı'ya has bir zihniyet biçiminin ve geleneksellikten farklı yeni bir anlayışın gelişmesine katkı sağladığı söylenebilir.¹⁵ Osmanlı devlet adamları devletin içinde bulunduğu durumun Batı'nın fen ve tekniğinin yanında ilmî gelişmelerinin de imparatorluğa aktararak aşılacağına inanmış, bu düşünce özellikle Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Batı'nın değerlerini topyekün alma amacıyla Batılılaşma eğiliminin arttığı Tanzimat döneminde bu tutum daha az gelenekçi, daha fazla laik, seküler ve Batıcı olan yeni bir “Aydın” sınıfı ortaya çıkmıştır.¹⁶

“Modern-gelenek” tartışmalarında geleneğin genellikle modernleşme ile bir “zıtlık” durumunu yansıttığı görülmektedir. Yeni bir dünya anlayışı geliştiren modernleşme, işlevsizleşen ve anlamı tartışılır hale gelen geleneksel yapıların değişimini sağladığı kadar bu geleneksel yapıları “ötekileştiren” kurumsal yapı ve zihniyet biçimleri de geliştirmektedir. Modern kültürün temel felsefesinde “sürekli ilerleme” fikri hakim olduğu için modern değerlerin benimsendiği reform hareketlerinde gelenekten farklı kültürel kodların toplumda görünürlüğü de artmaktadır. Osmanlı devletinin ilk modernleşme çabaları, geleneksel kültürün bazı biçimlerini korumanın yanında, modern değerlerin devlet ve topluma bir “ilerleme” sağlayacak hamleler olarak görülmektedir.

Bu açıdan Batı toplumunun modernleşmesinde önemli bir etkisi olan bilgi ve tekniğin, modernleşme amacıyla Osmanlı toplumuna transfer edilmesi geleneksel eğitim anlayışının modern dünya görüşünü yansıtan eğitim kurumlarına dönüşmesine fırsat sağlamıştır. Eğitimde reformist bir tutumla gerçekleştirilen yenilikler, geleneksel bilgi ve bilim anlayışının değişmesine bağlı olarak topluma modern anlamda yeni bir kimlik kazandırılmasını kolaylaştırmıştır.¹⁷ Tanzimat döneminden itibaren kültür ve medeniyet farklılaşmasına yol açan modernleşme süreci¹⁸, savaşlarda yaşanan askeri yenilgiler sonucu geleneksel yapılara karşı “yeni olanın sürekliliğini teşvik eden bir zihniyet” biçimini ortaya çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'nde yaşanan askeri yenilgilerin sebebi, Batılı devletlerin subay ve askerlerinin almış oldukları modern eğitime bağlandığı için modernleşme bağlamında ilk reform, askeri okullar açılarak yapılmıştır.¹⁹ İlerleyen süreçte modernleşme reformlarından tam verim alınabilmesi için topyekün bir “Batılılaşma” düşüncesi temelinde idari, hukuki, siyasi ve toplumsal alanların da Batı kültürü ekseninde modernleşmesi ihtiyacı doğmuştur. Modernleşmeye dair bu eğilim, az gelişmiş ya da gelişmekte olan toplumların, kendilerini gelişmiş ülkelerden ayıran boşluğu ortadan kaldırmaya yönelik bir çaba²⁰ olarak değerlendirilebilir.

Bir zihniyet değişimine yol açan modernleşmenin “cevheri” bilimsel bilgi olarak görülmektedir. Modernleşme amacı taşıyan

¹³ Fahrettin Altun, “Modernleşme”, Tübitak Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları (Erişim 03 Aralık 2022).

¹⁴ Tacettin Gökhan Özçelik, “Batı-Dışı Modernleşme Kavramı Temelinde Türkiye’de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Modernleşme Çabaları”, İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 6/2 (Ekim 2019), 313-314.

¹⁵ Murat Baran, “Avrupa’da Gelişen Modernlik Ve Modernleşme Anlayışları Ve Bu Anlayışların Türkiye’ye Yansımalarına Tarihî Sosyolojik Açından Bir Bakış”, Turkish Studies 8/11 (Sonbahar 2013), 61., Özçelik, “Batı-Dışı Modernleşme Kavramı Temelinde Türkiye’de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Modernleşme Çabaları”, 315.

¹⁶ Ali Akyıldız, Tanzimat Döneminde Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856), (İstanbul: Eren Yayınları, 1993), 259., Durmuş Hocaoglu, Laisizm'den Milli Sekülerizm'e: Laiklik Sorununun Felsefî Çözümlemesi (Ankara: Selçuk Yayınları, 1995), 153., Taner Aslan, “Osmanlı Aydınlarının Gözüyle Batılılaşma”, Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi/55 (Aralık 2009), 2-3.

¹⁷ Mehmet Aysoy, Batılı Bilgi ve Teknik Transferi Açısından Osmanlı Modernleşmesi (Sakarya: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 81-82.

¹⁸ Ünver Günay- A. Vehbi Ecer, Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1999), 9-12.

¹⁹ Mehmet Okur, "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Milli ve Modern bir Eğitim Oluşturma Çabaları", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 5/1 (2005), 200.

²⁰ Martinelli, Global Modernization: rethinking the project of modernity, 26.

toplumlar, bütün etkinliklerde ve yaşam alanlarında bilimsel bilgiyi hakim kılmayı amaçlamaktadır. Toplumların bu tutumu, kültürel açıdan bazı değişmelere yol açacağı gibi din ve inanç sistemlerini, seküler yapıya dönüştürmekte, bunun bir sonucu olarak da toplumsal yapıların bütün alanlarını birbirinden özerkleştirmektedir. Böylece bilim; din, ahlak ve ideoloji gibi normatif biçimde toplumu düzenleyen bir işlev üstlenmektedir.²¹

Modern kültürün gelişmesinde bilimin yönlendirdiği eğitim, insanlığın değer ve normlarını “Batı” değerlerine yaklaştıran tutumlar geliştirmiştir. Tanzimat döneminde modernleşmenin toplumda benimsenmesi ve yerleşmesinde eğitim alanında yapılan yeniliklerin böyle bir katkı sağladığı görülmüştür. Yeni bir toplum ve zihniyet inşa etme sürecinde Batı Avrupa'nın geleneksel bilgi anlayışını tamamen reddettiği, akıl, bilim ve deneyin merkeziliğinde modern bilgi anlayışını benimsediği göz önünde bulundurulursa Türkiye'de eğitim modernleşmesi, bilgi anlayışındaki değişime bağlı olarak toplumsal dinamikleri yeniden yorumlama ve anlama çabasını geliştirdiği söylenebilir. Aynı zamanda böyle bir modernleşme yaklaşımı “özgün bir modernlik tecrübesi”nden uzak bir değişimi ifade ettiği için “Batılılaşma”nın imkânını da artırmıştır.

Türkiye'de eğitim, Tanzimat öncesi “geleneksel” ve Tanzimat sonrası “modern” şeklinde ikiye ayrılmaktadır. “Modern” şeklinde nitelenen eğitim, “Batılı” zihniyete dayalı bir karaktere sahiptir. Modern eğitimin özünde laik ve seküler değişimi esas alan, günün ve geleceğin ihtiyaçlarını dikkate alarak üretmeyi amaçlayan bir yönü bulunmaktadır. Modern eğitim, geleneksellikten farklı olarak değişime²² ve rasyonelleşme temelinde akla vurgu yapar. Bireye akli ile doğayı kontrol etme ve bireysel değerlerinde seçme özgürlüğü sağlar. Tanzimat döneminde, modern eğitimin bu “ideolojik” işlevinin bir yandan bireyselleştirmeye imkân tanıdığı diğer yandan bireylerin günlük problemlerini bilimsel açıdan çözebilme fırsatı sağladığı görülmektedir.

Eğitime dair modernleşme ihtiyacını, askeri açıdan yaşanan başarısızlıklar kadar, Osmanlı'da geleneksel eğitimin taşıyıcısı olan medreselerin içinde bulunduğu durum da etkilemiştir. Medreseler, pozitif bilimlere ders programlarında yer vermemesi, eğitim programlarında daha az akılcı olduğu düşünülen “Eşar'î” ekolünün inanç anlayışını benimsemesi ve ezbere dayalı eğitimle taklitçiliği yansıtması²³ nedeniyle eleştirilmiştir. Hâlihazırda toplumun dini kültür ve eğitiminin “Sünni-Hanefi” dinsel kimlik üzerinden yapılandırıldığı Osmanlı klasik döneminde Müslümanlar, eğitimlerini mahalle ya da sıbyan mektebinde İslam'ın ilke ve kurallarını öğrenerek tamamlamıştır. İlkokul seviyesindeki bu okullarda okuyanlar, genelde bu amaçların dışında başka bir eğitim almamıştır. Mahalle mektebinden mezun olanlar eğitimlerine medreselerde devam etmiş, buradan öğretmen, kadı veya müftü olarak mezun olup ulema sınıfına katılmıştır.²⁴ Modernleşme öncesi Osmanlı kurumsal eğitimi salt dini temelli olup sadece mahalle mektebinden aldığı eğitimle ihtisaslaşan öğretmenlerle toplumun siyasal, toplumsal ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır. Fakat medreselerde modern anlamda seküler ve deneysel bilgilerin pek verilmemesi²⁵ toplumun değişen dünya dinamiklerinden geri kalmasına sebep olmuştur.

Medreselerin “kusurlu” olduğuna dair bir düşünce olunca ve Batı ile bilgi alışverişi arttıkça eğitim sisteminde modern değişimin imkânı doğmuştur.²⁶ Bu dönemde medreselerin varlığı devam etmekle birlikte Batı tarzı modern eğitime önem verilmiştir. Modern eğitim, bireylerin akıl ve özgür düşüncesini ön planda tutan, “yenilik” ve “orijinalliği” esas alan, “terakki” ve “hürriyet” fikirlerini vurgulayan tarzda gelişmiştir.²⁷ “Yenilikçi” ve “yaratıcı” bir yönde problemleri çözmesi amaçlanan modernleşme çabalarının ideal bir tip olarak görülen Batı kültürel değerleri çerçevesinde toplumun biçimlendirilmesine çalışılmıştır.

Bu açıdan Tanzimat dönemi modern eğitimin Türk toplumunda modern bilincin yerleşmesine katkı sağladığı söylenebilir. 1857'da kurulan “Meclisi-i Mearif-i Umumiyye” bugünkü eğitim teşkilatlarının şekillenmesinde büyük bir role sahiptir. Bütün yetki ve sorumlulukları bünyesine alan bu kurum, eğitimi dinin ve İlmîye sınıfının otoritesinden soyutlayarak seküler eğitim anlayışının başlamasını sağlamıştır.²⁸ Yine aynı yılda kurulan “Mekاتب-i Umûmiyye Nezareti” eğitim kademelerini İlmîye

²¹ Kadir Canatan, Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 33-37.

²² Mustafa Gündüz, Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası: Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar (Ankara: Lotus Yayınevi, 2010), 102.

²³ Ahmet Cihan, “Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat, Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon”, ed. Ejder Okumuş vd., Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme (İstanbul: ARK Kitapları, 2006), 36-38.

²⁴ Selçuk Akşin Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, Savaşın Barışa: 150. Yıl dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşmaları (1853-1856) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, 2007), 62.

²⁵ A.Adnan Adıvar, Osmanlı Türklerinde İlim (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982), 58-65, Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, 63

²⁶ Niyazi Berkes, Teokrasi ve Laiklik (İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984), 30.

²⁷ Mehmet Kaplan, “Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, ed.Halil İnalçık- Mehmet Seyitdaniloğlu, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 336.

²⁸ Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923) (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1992), 5-15. Ejder Okumuş, Din ve Kültür

sınıfından alarak kendi bünyesine katmış böylece laik eğitimin ve tevhidi tedrisatın yolunu açmıştır.²⁹ Bununla birlikte 1856 yılında kurulan “Meclis-i Muhtelit-i Maârif”in sunmuş olduğu reform projesi incelendiğinde üç kademeli eğitimin (Mahalle mektepleri, Rüştiye ve Yüksekokul) ilk kademesinde Müslüman ve gayri Müslim cemaatlerin kendi belirledikleri hocalarla verecekleri dinsel ağırlıklı eğitimde resmi dilin cemaatin dili iken kademe olarak yüksek eğitimde öğretilen uzmanlık alanın dili olması ve ilk kademedeki farklı olarak orta ve yüksek kademe Müslüman ve gayri müslim bireylerin karma şekilde eğitim görmesi amaçlanmıştır.³⁰ Bu durum, ilkokul seviyesinde öğrenilen dini bilgilerin yüksekokul seviyesinde kazanılan pozitif bakış açısı ve felsefesiyle yorumlanarak dindarlar açısından geleneksel bilginin eleştirilmesinin yolunu açmıştır.

“Encümen-i Daniş”, “Tercüme Odaları”, Batılı tarzda açılan “Mühendishane”, “Harbiye” ve “Tıbbiye” gibi okullar taşıdığı misyon bakımından Osmanlı toplumunun ve düşünce dünyasının sekülerleşmesinde etkin bir rol oynamıştır.³¹ Laik modern bir devlet için gerekli olan meslek gruplarının yetiştirilmesini sağlamak amacıyla açılan okullarda yetişen bireyler, medrese ulemasının siyasal, hukuk ve eğitimdeki otoritesini zayıflatmıştır.³² “Encümen-i Daniş”, Arapça öğretim yapan ve dini eğitim ağırlıklı medreselere karşı çağdaş medeniyeti temel alarak Türkçe öğretimi ile dinde yeni bir kültür anlayışını ortaya çıkarmıştır.³³ “Tıbbiye”de okutulan materyalist ve pozitivist anlayışlı kitaplar, laik ve pozitivist bir bakış açısına sahip bireylerin yetişmesine zemin hazırlamıştır.³⁴ Ayrıca bu yüksekokullar, Osmanlı toplumuna Batılı düşüncenin girmesini sağlayan büyük eğitim kanalları olmuştur. Fransızca eğitim yapan bu okullar, öğrencilerinin yeni bir düşünce dünyasıyla tanışmasının, matematik, fen, coğrafya ve politika gibi bilgileri öğrenip geliştirmesinin önünü açmıştır. Bu dönemde öğrenilen terimler, Batılı düşünce temelinde şekillendiği için, Batılılaşmayı da kolaylaştırmıştır. Bu okullarda alınan eğitim, 1908 İhtilali ve Cumhuriyet sonrası dönemde yönetici-zümre arasında Batılı eğitim görenler ile geleneksel medrese eğitimi alanlar arasındaki farklılığı bariz şekilde ortaya koymuştur.³⁵

Tarih boyunca toplumların gelişim ve ilerlemesinde “elit sınıf”ın rolü önemli görülmüştür. Bu açıdan “elit sınıf” olarak nitelenen Tanzimatçı devlet adamları hem eğitimde modernleşme ihtiyacının gerekliliğinde hem de modern değerlerin topluma aktarımında ön plana çıkmıştır. 1869 yılında “Maârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi”nde geçen pasajda yer alan: “*Tarif ve beyândan âzâde olduğu üzere umrân-ı âlemin menha-ı âslisi fânun ve maârif olub ân-be-ân semt-i kemâle mâil nevi insânın medeniyette müstaid olduğu terakkîyâtı istihsâl edebilmesi ve hiref ve sanâyiye müteallik ihtirâât ve tesisât-ı nâfiyâyı meydâna getürmesi ilm ü marifete mevkuftur.*”³⁶ şekliyle dünya mutluluğunun asıl kaynağının bilim ve fen olduğu vurgulanmıştır. İnsanoğlunun medeniyet açısından ilerleyebilmesi, sanata ve bilime dair buluşlar gerçekleştirebilmesi için “*ilm ü marifet*”e bağlı olması gerektiği belirtilmiştir. “*İlm ü marifet*” ifadesinden ne anlaşılması gerektiği ise metnin bir başka yerindeki pasajda açıkça ortaya konulmuştur: “*Çünkü ilm ü marifet hiref ve sanâyiin ihdâna ve hiref ve sanâyi dahî cemiyet-i beşerîyyece ihtiyâcat-ı zarûriyyeyi teshil edecek bunca vesâit ve âsar-ı nâfiyanın ihtirâna medâr ü delil olduğundan dâire-i medeniyete dâhil olan milel ve akvâmın hazâin-i servet-i âlemden hissedâr olmaları terhiyyet-i insâniyyenin esbâb-ı mükemmelesini istihsâl etmelerinden neş’et eylediği bedihi üs- sübut olan hâlât dandır.*”³⁷ Pasajda yer alan “*ilm ü marifet*” ile bilim, fen, sanat ve bayındırlık hizmetlerini geliştirmek için gerekli olan araçların teminini sağlamak, bununla bireyler yetiştirerek uygar dünyanın bir parçası olacak milletler oluşturulması amaçlanmıştır. Dolayısıyla “*ilm ü marifet*” ile bu nizamnamede “seküler bir eğitim aktarımı” kast edilmiştir. Çünkü nizamnamede ilk defa dinden ve öteki dünyadan söz edilmeyen laik bir Osmanlı eğitim reform anlayışının ifade edildiği görülmüştür.³⁸

Tanzimat dönemi devlet adamlarından Sadık Rıfat Paşa'nın sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere kaleme aldığı “Ahlâk risâlesi” hem Rıfat Paşa'nın hem de Tanzimat dönemi eğitiminin modernleşme çabalarının ortaya konulması açısından önemli görülmüştür. Rıfat Paşa kişilik olarak ticaret, endüstri ve eğitim alanlarında rasyonel bir yaklaşım sergileyen bir devlet adamı

(Ankara: Maarif Mektepleri, 2017), 308.

²⁹ Okumuş, Din ve Kültür, 309.

³⁰ Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856), 247-248., Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, 73.

³¹ Niyazi Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, haz.Ahmet Kuyuş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), 254., Okumuş, Din ve Kültür, 313.

³² Berkes, Teokrasi ve Laiklik, 40.

³³ Kaplan, “Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, 342.

³⁴ Okumuş, Din ve Kültür, 313.

³⁵ Roderic Davison, “Osmanlı Türkiyesi’nde Batılı Eğitim”, çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 469-470.

³⁶ Mahmut Cevâd, Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1338), 102-103., akt. Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, 78- 80.

³⁷ Cevâd, Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı, 102-103., akt. Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, 78- 80.

³⁸ Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, 78- 80.

kimliğini yansıtmıştır. Onun bu yaklaşımı Tanzimat dönemi eğitimin modernleşmesinde etkili olmuştur. Kaleme aldığı söz konusu eserde olumlu ve olumsuz davranış örnekleri “toplumsal düzen ve denetim, din/akıl ve insanlık” kategorilerinde değerlendirilmiştir. İtaatsizliğe ve utanma duygusuna yol açan, yanlış yollara yönlendiren davranışlardan kurtulmak için verilen örnekler, “toplumsal düzen ve denetim”in korunmasına yönelik amaçlar taşıırken “Hıfz-ı sıhât-ı vücûd”a yönelik iyi davranışların sergilenmesi “Allah korkusu, nefis terbiyesi, din ve dünya işlerinde gereği gibi çalışabilme” amacı taşıyan “din/akıl” kategorisindeki gerçeklerle desteklenmiştir. Rıfat Paşa eserinde verdiği örnekleri sadece dini gerekçelerle değil aynı zamanda din-akıl dengesi oluşturma yönünde bir tarzı tercih etmiştir.³⁹

Eğitime dair modernleşme çabalarının görüldüğü Tanzimat dönemi, yukarıda ifade edildiği şekilde, modern bilincin oluşması ve geleneksel kültürün değişmesinde önemli bir işleve sahiptir. Tanzimat döneminde eğitimin modernleşmesinden tam verim alınmadığı düşünülse de eğitim bir süreç işidir ve toplumda eğitimin kazanımlarının hemen yerleşmesi beklenemez. Eğitim ile sonuçta bir kültürel değişim meydana gelir ve bu değişim süreci kolay değildir. Bu açıdan eğitimin kazanımları süreç içerisinde toplumda değişim sağlamaktadır. Modernleşmeye doğru yaşanan bu değişim, bir yandan kurumsal yapıların modern biçimde oluşumunu sağlarken diğer yandan toplumun modern değerler çerçevesinde değerlerini yeniden anlamlandırma fırsatı sağlar. Bu açıdan topluma önemli bir değer sağlayan dinin de, modernleşme bağlamında, yeniden yorumlanmasının modern eğitimin kazandırdığı bilinci anlamlı hâle getirdiği söylenebilir.

2. Modern Bilinç ve İslam'a Modern Yaklaşım

Anlayış bakımından sınırları kesin olarak belirlenmiş bir bütünlük arz etmeyen İslam ile modernleşme, çoklu yorumlara açık yaşam biçimlerine sahiptir. Farklı modernleşme tutumları olabileceği gibi farklı İslam anlayışları da olabilir.⁴⁰ İslam modernleşmeye farklı anlamlar katarken modernleşme de İslam'da farklı anlama biçimleri oluşturabilir. Bu durum, ikisinin de muhatabının birey olduğu düşünüldüğünde, İslam'ı modern açıdan yorumlayan ve modernleşmeyi İslam'a uyarlayan yeni yorum biçimlerine fırsat sağlamaktadır. Tanzimat dönemi Türk modernleşmesinde laiklik, sekülerleşme ve pozitivist düşünce hem modern yeni yaşam biçimleri oluşturma hem de İslam'da yeni anlamlar arama biçimi olarak değişim sağlayan süreçler olarak görülmektedir.

Laiklik daha çok siyasi anlamda “din ve devlet işlerinin ayrılması” şeklinde tanımlanırken Tanzimat dönemi, laikliğe benzer kurumların oluşturulmaya başlandığı yeni bir sistem biçimi olarak önceki dönemlerden ayrılmıştır. Bu dönemde yapılan reformlar, ileride siyasal bir sisteme dönüşecek olan laikliğe zemin hazırlamıştır. Devlet, meşruiyetini dinden almakla birlikte din, kurumlar üzerinde sahip olduğu merkezi ağırlığını kaybetmeye başlamıştır. Din-devlet ilişkilerinde yaşanan bu gevşeme, siyasal açıdan “yarı dini-yarı laik” görünüme sahip kimliklerin ortaya çıkmasını sağlamış,⁴¹ bu durum toplumsal ve bireysel açıdan seküler bir bilincin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

“Gündelik yaşamda dinin görünürlüğüünün ve etkisinin azalması, azaltılması, dinin kamusal alandan özel alana doğru kayması” şeklinde ifade edilen sekülerleşme⁴², modernlik ve din ilişkileri üzerine kurulu bir kavram olarak modern dönemde dinin toplumsal ve bireysel konumunu belirleyen bir sürece etki etmiştir. Modernleşmeye bağlı bir süreç olarak ortaya çıkan sekülerleşmenin Osmanlı'daki etkilerinin Tanzimat dönemiyle başladığı görülmüştür. Modernleşme amacıyla gerçekleştirilen askeri, idari, toplumsal, kültürel ve eğitim alanındaki yenilikler, örtük olarak sekülerliğin toplumsal ve bireysel düzlemde yerleşmesine imkan tanımıştır. Fakat Tanzimat döneminde “İslam'ı savunma” amacı taşıyan aydın kesimde sekülerleşmeye “dinin ortadan kalkması” şeklinde yaklaşılmamıştır. Modern değerlerle uyumlu bir İslam anlayışı ortaya koyabilmek için dünyevî işler dinin de ilgi alanına giren bir mesele olarak görülmüş, aklın doğru ve yanlış belirlemede bir ölçüt olabileceği vurgulanmıştır. Kur'an'a aklın rehberliğinde yaklaşım tarzı benimsenmiş, böylece İslam'ın doğru yorumunu arama gayreti görülmüştür.

Batı'da gelişen ve temelini Aydınlanma düşüncesinden alan pozitivist anlayış da, gelenekselliğe dayanak sağlayan dine karşı “insan aklını öne çıkarma” ve “Tanrı merkezli evren anlayışından insan merkezli bir evren anlayışının” oluşmasında etkili olmuştur. Pozitivist düşünceye göre, insan bilgisinin ulaşamayacağı ve evrende “sır” olarak kalan hiçbir bilgi yoktur. İnsan “kendi kaderinin efendisi” olarak aklın rehberliğinde geleneksel değer, kurum ve yapıların “sınırlandırmalarından” kurtularak

³⁹ Arzu M. Türkoğlan, “II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Okullarındaki Ders Kitapları ve Tarih Öğretimi”, *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* 3/2 (2014), 87-88.

⁴⁰ İbrahim Kaya, “Geç Modernlikler Çerçevesinde Türk Modernlik Deneyimi”, *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, ed. Mehmet Zencirkıran (Bursa: Dora Yayınları, 2012), 107.

⁴¹ Ejder Okumuş, “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (Şubat, 2005), 12.

⁴² Malcolm Hamilton, *The Sociology of Religion: Theoretical and comparative perspectives* (London: Routledge, 2001), 187., Jeffrey K. Hadden, “Toward Desacralizing Secularization Theory”, *Social Forces*, 65/3 (March 1987), 598., Joachim Ritter, *Avrupa'nın Sorunu Olarak Avrupalılaştırma*, çev. Ayça Sabuncuoğlu (İstanbul: Afa Yayınları, 1994), 53., Betül Çotuksöken, *Kavramlara Felsefe ile Bakmak* (İstanbul: İnsancıl Yayınları, 1998), 155.

“ilerleme”yi sağlayabilir. Batı toplumu pozitivistliğe bağlı olarak bu değişimi yaşarken İslam dünyası önce Batı'nın bu anlayışını reddetmiş, daha sonra modernist çevreler, “kendilerinin dışında fenomenal bir gerçeklik olarak kabul edilen” Batı'nın “ilim” ve “fen” alanlarındaki gelişmişliğini temel alarak İslam'ın da pozitivist bir anlayışla yeniden üretilmesi gerektiğine inanmıştır. Bu pozitivist anlayış, İslam'ın bilimsel üretimini teşvik eden referanslarıyla da pekiştirilmiştir.⁴³ Böylece insan aklına vurgu yapan özelliğiyle pozitivist düşünce biçimi, problemlerin çözümünde geleneksel bilgi anlayışına bir alternatif sağladığı görülmüştür. Fakat problemlere dair dini yorumlar modern değerlere yaklaştıkça içeriğinin seküler nitelik taşıması kaçınılmaz olmuştur.⁴⁴

Türk modernleşmesinde modern bir bilinç oluşmasını sağlayan bu süreçlerin topluma aktarılması ve toplumca benimsenmesi modern eğitim aracılığıyla olmuştur. Geleneksel bilgi anlayışından farklı olarak özünde laik, seküler ve pozitivist bir anlayışla inşa edilen modern eğitim, Osmanlı toplumunda bilim ve aydınlanma yanlısı modern bir *intelligentsia*'nın doğuşuna zemin hazırlamıştır.⁴⁵ Batı'da ve modern okullarda eğitim gören kesim, rasyonel medeniyet zihniyetine uygun olarak “İslam Etiği Esasları”nı modern değerler çerçevesinde yeniden yorumlama çabasına girişmiş⁴⁶, bu anlayış çerçevesinde İslam, seküler ihtiyaçlara da cevap verecek şekilde ve rasyonelliğin vurgulandığı yeni anlamlara tabi tutulmuştur.

Önceleri kendi “mükemmelliğine” olan inancı ve kazanmış olduğu başarıların etkisiyle Batı'daki gelişmelere belli bir süre kayıtsız kalan Osmanlı Devleti'nde modernleşme süreci, bilinçli ya da bilinçsiz, modern bilincin yaratılmasına imkân tanımıştır. Osmanlı modernleşmesi bir “Batılılaşma” biçimi olarak düşünülürse, Batı Avrupa'yı temel alarak yapılan yeniliklerin arka planında bir modern bilincin yaratılmasını kolaylaştıran dinamiklerin yer aldığı görülebilir. “Giyim, ev eşyası, evlerin stili, paranın kullanımı, insanlar arası ilişkiler” gibi Batı kültürünü yansıtan öğelerin Türk toplumunda yer alması bir yandan modern bilincin yerleşmesini kolaylaştırırken⁴⁷ diğer yandan günlük yaşam ihtiyaçlarının farklılaşmasına ve yaşam biçimlerinin çeşitlenmesine imkân tanımıştır.

Yeni bir toplum kurma girişimine dair yapılan yeniliklerin getirdiği farklı yaşam biçimleri, İslam'ı anlama ve yaşama biçiminde de yeni anlayışlar geliştirmiştir. Osmanlı toplumunda kuruluşundan itibaren İslam, özel ve kamusal hayatın temelini oluşturan fonksiyonlar yürütmüş, İslam'ın belirlediği inanç ve normlara uygun olarak devletin işleyişi ve toplumun düzeni sağlanmaya çalışılmıştır. Siyasal açıdan “İslam Padişahı”, askeri açıdan “Asâkir-i İslam”, toplumsal açıdan “müslim-gayrîmüslim” ayrımı, hukuki açıdan “İslam şeriatı” gibi nitelendirmeler İslam ile ne kadar iç içe olduğunun en somut örnekleridir.⁴⁸ Toplumda böyle bir fonksiyona sahip olan İslam'ı topyekün pasifize etmek kolay değildir. Zaten Osmanlı'nın modernleşme çabaları da bu amacı taşımamıştır. Fakat Osmanlı modernleşmesinde bir yandan özgün değerlerin korunmasının diğer yandan problemlerin çözümünde modern yeniliklerin yapılmasının amaçlanması, ister istemez, kimi çevrelerce değerlerin de modernleşmesine imkân tanımıştır. Nurettin Topçu'nun da belirttiği gibi Batı'nın teknik ve ilminin taklit edilmesinin aynı kökte temellenen Batı ahlakının da aktarılmasına imkân tanımış, bu da kendi değerlerini modernleştirme çabasına giren bir neslin yetişmesini kolaylaştırmıştır.⁴⁹

Osmanlı modernleşmesinin “tepeden inme” ve “halktan kopuk” olduğu şeklinde görüşler ortaya konulsa da Batılı tarzda modern eğitim alan ve modern değerleri önemseyen dindar kesimin İslam'ı yeniden yorumlama çabaları bir modernist bakış açısına sahip olduğunu göstermektedir. Bu kesimin modernleşme anlayışında İslam, her insanın kendi bilgisiyle yorumlayabileceği bir din görünümünü almaktadır. Onlara göre, geleneksel din anlayışı ve kurumsallaşan dini yapılar, modern toplumsal gerçekliklerden uzaktır. İslam'ı çağın gereklerine göre yeniden düzenlemek ve asli şekline döndürebilmek için “içten içe” bir yaklaşım yerine “dıştan içe” bir yaklaşımın benimsenmesi zorunlu görülmektedir. Bunun için Batı'nın ilim ve tekniğinin temel alınarak Batı'daki din reformuna uygun bir vizyon geliştirilmesi gerekmektedir.⁵⁰

İslam'a modernist yaklaşımı yansıtan en önemli tutum, geleneksel anlayışta sıkça görülen, “dünyaya küskünlük” ve “dünyadan kaçış” şeklinde tezahür eden yaşam tarzını değiştirme çabalarıdır. Dünyevîliğin önünde bir engel olarak değerlendirilen bu anlayışın İslam dinine mâl edilmesi dindar modernist kesim tarafından tasvip edilmemiştir. Onlar, geleneksel İslam anlayışına karşı toplumsal ilerleme ve gelişmenin temeli olarak kabul edilen modern bilimleri ve felsefeyi savunmuş, İslam'ın “hikmet”

⁴³ Mehmet Akgül, “Modernleşme Çağında İslam Dünyasının Değişim Süreci ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma: Bir Arka Plan Çözümlemesi”, Makalat/1 (1999), 60-61.

⁴⁴ Mehmet Akgül, Türk Modernleşmesi ve Din (Konya: Çizgi Kitapevi, 1999), 240., Kadir Gürlü, Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 59.

⁴⁵ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 101.

⁴⁶ Şerif Mardin, Türkiye, İslam ve Sekülerizm, çev. Elçin Gen- Burak Bozluolcay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 59.

⁴⁷ Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi: Makaleler IV (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 15-16.

⁴⁸ Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, çev. Metin Kıratlı (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993), 12-13.

⁴⁹ Nurettin Topçu, Kültür ve Medeniyet (İstanbul: Dergah Yayınları, 2004), 20.

⁵⁰ Akgül, Türk Modernleşmesi ve Din, 246-247.

anlayışıyla modern bilimleri özdeşleştirmiş, böylece İslamî açıdan modern bilim ve felsefeye meşruiyet kazandırmıştır. Bilim ve felsefe temelinde yeni bir anlayışla savunulan İslam'a dair ortaya konulan modern yorumlar, doğal olarak bir dünyevileşme biçimini de kaçınılmaz kılmıştır. Böyle bir tutum, modern bilim ve felsefeye karşı mesafeli duran geleneksel dindar zihniyetin bu eğiliminin kırılmasında ya da yumuşatılmasında önemli bir işlev görmüştür.⁵¹

Bu dönemde dini anlamada akla yapılan vurgu, modern İslam'ın ayırt edici bir özelliği olarak görülmüştür. Tanzimat dönemi edebiyatçılarından Şinasi bir beytinde “*Vahdet-i zâtına aklımca şehâdet lâzım.*” diyerek yaratıcının birliğine akıl ile ulaşmanın gerekliliğine işaret etmiştir. Diğer yandan bir başka beytinde: “*Kitapsız görülür sun'-ı sâni-i ezeli, Tutar hayatını şâhid vücud-ı Hakk'a darîr.*” diyerek insanın yaratıcının varlığına ulaşması için kitaba ya da başka bir delile ihtiyacı olmadan bunun akıl ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır.⁵² İnanç konusunda akla yapılan bu vurgu, Paul Heelas'ın da belirttiği gibi dinin büyük ölçüde “özgürleşen özne”nin elinde şekillenmesine, modernleşmenin tanıdığı imkânlar çerçevesinde dini alanın kuralsızlaştırılarak geleneksel din anlayışının ötesinde “dini-seküler” bir yaşam kültürünün oluşmasına⁵³ fırsat sağlamıştır.

Diğer yandan Tanzimat döneminde modernist bir yaklaşımla İslam'ın doktriner boyutu rasyonel gerekçelerle açıklanan bir bilgi meselesi haline dönüşmüştür. Özellikle dini pratikler (namaz, oruç, zekât gibi) ilahi boyutundan soyutlanarak daha çok dünyevî ihtiyaçları karşılayan, bireysel ve toplumsal kalkınmaya katkı sağlayan ibadet biçimleri olarak da yorumlanmıştır. Geleneksel din anlayışında önemli bir yeri olan “evliya ve türbeleri ziyaret, kandil kutlamaları, ibadetlerdeki lüzumsuz ilaveler” gibi dini gelenekler “bid'at” boyutunda değerlendirilmiştir. Böyle bir modernist yaklaşımla Müslümanların asıl kurtuluşu, modern İslamî yorumlar, bilimsel söylemler ve modern gerçekliklerle kurgulanan yeni bir din anlayışında aranmıştır.⁵⁴

İbadet maksadıyla bir “kutsal savaş” biçimine dönüşen “cihat” ve toplumsal bütünlüşme açısından önemli görülen “İslam birliği” anlayışlarının geleneksel dini bağlamından kopararak modern bakış açısına göre değerlendirildiği görülmüştür. Modern bir eğitim alan Yeni Osmanlılar, “cihat” ve “İslam Birliği”ne dair “saldırgan” eğilim olarak değerlendirilen görüşlerden yana olmamaları ve modern değerlere uygun olan “kendi kendine gelişme” prensibini benimsemeleri noktasında muhafazakâr görüşlerden ayrılmıştır. Onlara göre “Kitap sayfalarında İslam birliğinin bir prensibini bulmanın, aynı gayenin tahakkukunda kılıç kullanmaktan daha iyi bir yol olduğu”⁵⁵ ifade edilmiştir. İslam'a geleneksel anlayıştan farklı bir yorum getirmeleri ve bu yorumu Müslüman topluma yaymaya gayret etmeleri açısından Yeni Osmanlılar, İslamî anlayışlara modern çerçeveden yaklaşan tutumlar geliştirmiştir.

İslam'ın temel esaslarını rasyonelleştirmeye dair yorumlar, dini ve dini kültürü bireyselleştiren eğilimler olarak değerlendirilmektedir. Tanzimat döneminde geleneksel bakış açısının terk edilip İslam'ı pozitivist açıdan yorumlamanın popüler olduğu yaklaşımlar bağlamında “Yeni Muhafazakâr Aydın” denilen bir sınıfı ortaya çıkardığı görülmektedir. Bu sınıf için İslam, modern değerlerle uyumlu günlük yaşam ve deneyimleri, dinin otoritelere “saygı” ve “itaat” anlayışından farklı olarak bireyselleşen ahlaki öğretileri meşrulaştırıcı⁵⁶ işlev görmektedir. Bu durum, modern bireyin özellikleriyle uyumlu farklı dindarlık tiplerini ortaya çıkarmaktadır.

3. Yeni Muhafazakâr Aydın Tipi

Batı Avrupa'da yaşanan çok boyutlu değişimin en önemli sonuçları yeni bir birey tipi meydana getirmesi ve bu birey tipini, başta eğitim olmak üzere, modernleşen diğer kurumlar aracılığıyla şekillendirmesidir. Modern değerleri içselleştiren birey, aklı sayesinde her türlü sorunları çözebilecek, hayatını kolaylaştırabilecek ve sınırlarını aşabilecek yetkinlikle tanımlanmıştır. Onun akıl ile ürettiği ve “bilim” halini alan bilgi, ölçülebilme ve genellenebilme açısından geleneksel bilgiden daha önemli hale gelmiştir. Bu bilgi anlayışı özellikle Batı dışı toplumların “taklit” yoluyla benimsedikleri modernleşme biçiminde bir fetiş halini alarak kutsallaştırılmıştır.⁵⁷

Köklerini Rönesans, Reform ve Aydınlanma düşüncesinden alan modern insan, modern toplumların merkezinde bir “aktör”

⁵¹ Hocaoğlu, Laisizm'den Millî Sekülerizm'e: Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi, 203-215.

⁵² Kaplan, “Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, 340.

⁵³ Paul Heelas, “Introduction: on differentiation and dedifferentiation”, Religion, Modernity and Postmodernity, ed. Paul Heelas (Oxford: Blackwell, 1998), 5., Dominika Motak, “Postmodern Spirituality and the Culture of Individualism”, Scripta Instituti Donneriani Aboensis/21 (January 2009), 132.

⁵⁴ Akgül, Türk Modernleşmesi ve Din, 242-245.

⁵⁵ Şerif Mardin, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 73.

⁵⁶ Robert N. Bellah vd., Habits of the heart: Individualism and commitment in American life (Berkeley: University of California Press, 1985), 222, Adam B. Cohen-Peter C. Hill, “Religion as Culture: Religious Individualism and Collectivism Among American Catholics, Jews, and Protestants”, Journal of Personality 75/4 (August 2007), 711.

⁵⁷ Mustafa Gündüz, “Modern Eğitimin Doğuşu ve Alternatif Eğitim Paradigmaları”, Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Eğitim Felsefesi Özel Sayısı/1 (2013), 73.

konumunda bulunur. Konumu gereği modern bireyden özerk olması, öznelleşmesi ve kendi kararlarını alabilen tutumlar geliştirmesi beklenir.⁵⁸ Modern bireyi çevreleyen sosyolojik, psikolojik, ekonomik, siyasal, kültürel ve dinsel çevreler ne kadar genişlerse davranışlarındaki bireysel tutumlar da o derece artış gösterir.⁵⁹ Çünkü böyle bir durumda geleneksel anlayışın “sınırlandırıcı” etkisinden kurtularak modern bilgi temelinde yeni anlamlar sağlayan alternatif alanlara yönelmek kolaylaşır. Mesele dini açıdan değerlendirildiğinde modern birey, Tanrı ile ilişkisini herhangi bir otoritenin yönlendirmesine bağlı kalmadan özgürce düşünüp karar vereceği iradesiyle belirler ve geleneksel din anlayışları karşısında modern değerlerle uyumlu olabilecek yeni bir dini yorum geliştirir. Bu tutum dini bireyselleşmenin en açık göstergesidir.

Modern kültürde bilgi bireyin denetimindedir ve nesnel bilgi öznel algıya dönüşerek yeni anlam kazanma imkânına sahip olur. Modern bireyin özelliklerini Tanzimat döneminde “Yeni Aydın” olarak tasvir edilen modelde görmek mümkündür. “Yeni Aydın”, modern ideoloji ve kültürünü benimseyen davranışlar ortaya koyar ve modernleşmenin bütün toplumsal alanlarda gerçekleşmesinin imkânını arar. “Yeni Aydın” tipinden üretilen ve İslamî referansları dikkate alarak modernleşmenin gerekliliğine inanan “Yeni muhafazakâr Aydın” tipi de geleneksel İslam anlayışı karşısında İslam'ın yeni yorum biçimini ortaya koymayı amaçlayan tutumlar geliştirir. Hem modern kimliğe sahip olması hem de öznel din yorumları ortaya koymasına bağlı olarak “Yeni muhafazakâr Aydın” Tanzimat döneminde dini bireyselleşmenin temsilcisi olarak görülebilir.

Modernleşme, merkezden çevreye doğru ilerleyen bir süreçtir. Bu süreçte merkez ve çevre arasında köprü görevi görececek bir aydın ya da seçkin gruba ihtiyaç vardır. Osmanlı'da Ulema'nın yerini alan ve Batılı eğitimden geçmiş aydınlar siyasal, kültürel ve dini açıdan Batılı değerleri önceleyen bir seçkin kültür ile toplumu değiştirmeyi hedeflemektedir.⁶⁰ Bu açıdan Tanzimat döneminin önemli bir öznesi olan ve görüşleriyle modern bir bilinç taşıyan dindar aydınlar, hem merkez ile çevre arasında bir köprü görevi görmekte hem de “Yeni Muhafazakâr Aydın” tipini temsil etmektedir. Dönemin edebiyatçılarından Şinasi'ye göre “Yeni Aydın”, maddi iktidar'a karşı eleştirel, sınırlandırıcı ve aydınlatıcı bir karakterin yanında Tanzimat öncesi “ulema” ya da “veli” tipinden farklı olarak, manevi gücünü yaratıcıdan değil, kendi benliğinde bulunan “akıl, hürriyet ve vicdan” duygusundan almaktadır.⁶¹ “Aydın” olmanın gerekliliğini taşıyan ve bu tutumunu geleneksel İslam anlayışına karşı da gösteren “Yeni Muhafazakâr Aydın”, modern değerlerle uyumlu yeni bir İslam kültürü oluşturmanın yollarını aramaktadır. Yukarıda bahsedildiği gibi, modern bilince sahip olan “Aydın” kesimin, İslam'ın temel esasları olan inanç ve ibadet gibi ritüelleri modern değerlerle sentezleyen tutumları dinin bireysel yorumuna en somut örnek olarak gösterilebilir. Bu dini bireyselleşme biçimi de “Yeni Muhafazakâr Aydın” tipinde vücut bulmaktadır.

Açık bir medeniyet olarak Batı kültürünün “Aydınlanmacı yeni devlet anlayışı”, “insan hakları”, “hürriyet” ve “eşitlik” gibi ideolojiler, dünyada olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da yayılmıştır. Modernleşmenin önemli bir aktarıcısı olan “Aydın” sınıf, Tanzimat döneminde, çoğunluğu Müslüman olan topluma modern değerleri aktarma noktasında önemli bir işlev üstlenmiştir. Vatandaş ve devlet ilişkilerinin bireysel ve insanî değerler üzere temellendiği Tanzimat Fermanı “onur”, “hürriyet”, “eleştiri hakkı”, “özgür düşünce” gibi ideolojilerin vatandaşlık hakları kapsamında değerlendirildiği, devlet ile birey arasında bu hakların gözetilerek ilişki kurulması gerektiğinin vurgulandığı⁶² modern bir bildiri görevi görmüştür. Ferman, devlete karşı sorumluluklarının bilincinde olan bir toplum oluşturma amacı taşıırken liberalliği çağrıştıran bu vurgular, fermanın bireyin düşünce özgürlüğünü meşrulaştığı bir öğretiye dönüşmesine fırsat sağlamıştır. Bu dönüşümde, Mustafa Reşit Paşa'nın fermanı ilan ederken topluma “özgürlüğü teşvik eden devletimiz” şeklinde seslenmesinin rolü kadar, modern okullarda eğitim almış Genç Osmanlılar'ın insan, aile ve toplum ile ilgili liberal ve seküler değerleri paylaşmasının da rolü büyüktür.⁶³

Tanzimat Fermanı'nda geçen liberal vurgularla birlikte seküler değerlerin topluma aktarılması evin ve giyim tarzının batılılaşmasına, yaşamın ve ilişki tarzlarının farklılaşarak gelenekselliğin arasına katılmasına ve günlük hayatın dönüşmesine fırsat sağlamıştır.⁶⁴ Böylece modern yaşam tarzı, mutluluğa yol açan amaç ve araçlara rehberlik ederek belli kalıplar üreten bir biçim aldıktan sonra birey için kutsal alana dâhil edilmiştir.⁶⁵ Simmel'in belirttiği gibi bu durum “bireyselliği uyandırılan kitle

⁵⁸ bk. John O'Brien, “Individualism as a Discursive Strategy of Action: Autonomy, Agency, and Reflexivity among Religious Americans”, *Sociological Theory* 33/2 (2015), 173–199., Ariadne Drizen vd., “Negotiating a contested identity: Religious individualism among Muslim youth in a super-diverse city”, *International Journal of Intercultural Relations* 82 (2021), 27.

⁵⁹ George Simmel, *Bireysellik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 232., Günerigök, “Geç Modern Çağda Dinsel Bireycilik ve Kimlik”, 228.

⁶⁰ Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, 47–62.

⁶¹ Kaplan, “Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, 337.

⁶² Kaplan, “Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, 338.

⁶³ Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, 16–21.

⁶⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul: Ülken Yayınları, 1994), s.42.

⁶⁵ Motak, “Postmodern Spirituality and the Culture of Individualism”, 136.

toplumunun duyarlılığının çiçek açması” şeklinde ifade edilebilir.⁶⁶ Tanzimat yenilikleri öznel bilinci uyandırarak siyasal ve dini otoritelere karşı kendi irade gücünün farkına varan bir birey tipi olarak “Yeni Muhafazakâr Aydın”ı ortaya çıkarmış, “Yeni Muhafazakâr Aydın” bu bireysel tutumunu din karşısında da göstererek inanç, ibadet ve ahlakı modernliğin dinamikliliğiyle sürekli geliştirerek, güncelleyerek ve rasyonel argümanlarla destekleyerek⁶⁷ kutsal bir çerçeveye dönüştürme imkânına kavuşmuştur.

Avrupa devletleriyle yaşanan ekonomik ve siyasal ilişkiler, özellikle şehirlerde, toplumsal olduğu kadar zihinsel anlamda da “Batılılaşma”yı hızlandırmıştır. Modernleşmenin özgürlük ve özerklik vurgusu, birey açısından gündelik hayatın farklılaşmasını ve davranışlarında bireyselleşen tutumlar geliştirilmesini sağlamıştır. Bireyselleşen insan giyim-kuşam, moda, mimari ve müzik gibi sosyo-kültürel alanlarını geleneksel örüntülerden sıyrarak Batılı tarzın hâkim olduğu modern yaşam felsefesine benzetmeyi amaçlamıştır.⁶⁸ Toplumsal kuralların ve modanın yüzeysel de olsa değişime uğradığı, eşyadan kılık kıyafete, eğlence tarzlarından vakit geçirilen sosyal mekânlara kadar Avrupalı yaşam kurallarının hâkim olduğu Osmanlı toplumunda, şehirlerde, geleneksel yaşam formları yozlaşmaya başlamıştır.⁶⁹ Batı uygarlığı ile artan ilişkilerin çağın gereklerine göre düzenlenerek hukuki açıdan kanunlaştırılması “çağdaşlaşmanın özü” olarak nitelendirilirken bu durum, din ve gelenek gibi ölçülerin yerini rasyonel ve evrensel değerlerin almasına ve böylece toplumda din ve geleneğin otoritesinin kırılmasına neden olmuştur.⁷⁰

Bu duruma sekülerleşme eğilimlerinin de yol açtığı söylenebilir. Sekülerleşme, Batı Avrupa'da geleneksel dini otoritelerin ve geleneksel bilgi ile temellenen inanç, ibadet ve ahlakın reddedilmesini mümkün hale getirdiği gibi⁷¹ Tanzimat döneminde modernleşmeyle birlikte dini olanla seküler olanın iç içe geçtiği, kurtuluşun bir yanda dini canlanmada diğer yanda modern değerlerde arandığı düalist bir zihinsel süreci ortaya çıkardığı görülmektedir.⁷² Bu zihinsel bölünmeyi Daryush Shayegan şu cümlelerle ifade etmektedir: “Her hareket ayine dönüştü, her söylem Tanrı kelamının kutsanmasına. Bunu, yaşam tarzımızla öylesine mükemmelce bütünleştirmiştik ki özel alan ile ilahi alanı ayırt edememeye başlamıştık. Böylece bizim, ilahi alanın tuzağına düşmemiz kadar, ilahi alan da bizim muamelelerimizin kurbanı oldu”;(. . .) “Din aklın oyununa gelmektedir. Batının karşısına dikileyim derken kendisi batılılaşmakta; dünyayı manevileştireyim derken kendisi kutsallıktan uzaklaşmakta ve tarihi reddedeyim derken bütünüyle tarihe gömülmektedir.”⁷³ Bu durum Zygmunt Bauman'ın “akışkan modernite” kavramıyla ilişkilendirildiğinde bu dönem modern zamanla birlikte gelenekle taşlaşan her şeyin eridiği ve buharlaştığı⁷⁴ bir dünyanın varlığına işaret etmektedir. Modern kültür ile İslam kültürünün sentezlenerek yapılması amaçlanan reformlar birbirleriyle uyumlu sosyal kurumlar geliştiremeye⁷⁵ de böyle bir kültür sentezi, İslam'ın geleneksel yorumunu reddederek yeni modern anlamlar arayan “Yeni Muhafazakâr Aydın” tipini ortaya çıkarması adına önemli görülmektedir.

Geleneksel din anlayışına karşı modern bilgi dikkate alınarak elde edilen dini yorumlar, modernleşmenin bireysel karakterini taşır. Modern olmak, geleneksel toplumda bireyin toplumsal karakterini şekillendiren geleneksel mirastan kurtulmayı gerektirir.⁷⁶ İslam'ın modern yorumlarında görüleceği üzere, modern olmayı amaçlayan birey, geleneksel mirasın temellendiği din gibi kutsal yapıları “kişisel tercih” meselesine dönüştürerek dinin “bireyselleşmesine” imkân tanımaktadır. Dini bireyselleşme olarak değerlendirilen bu tutum, İslam'ın modern yorumları ortaya konurken dinin belirli kavram ve uygulamalarına bireysel değerlerin aktarıldığı, dinde bireysel yorumların vurgulandığı görülmektedir.⁷⁷ Eğitimin modernleşmesi, bir yandan gelenekselliği çağrıştıran yapıların birey üzerindeki etkisini kırarken diğer yandan bireyi din ve dünya kurma girişiminde bir aktör olma pozisyonuna kavuşturmuştur.⁷⁸ Bir aktör olarak “Yeni Muhafazakâr Aydın”, sürekli bir dinamiklik barındıran modern anlayışla

⁶⁶ Edward Shils, “Mass Society and Its Culture”, Culture for the Millions, ed. Norman Jacobs (Boston: Beacon, 1967) , 3; Motak, “Postmodern Spirituality and the Culture of Individualism”, 136.

⁶⁷ Dorothea Olkowski, “The Myth of Individual”, Dialogue & Universalism 3-4/1 (March 2005), 9.

⁶⁸ İlbeyi Özer, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda (İstanbul: Truva Yayınları, 2009), 24.

⁶⁹ Fatma Barbarosoğlu, Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), III, Özer, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda, 25.

⁷⁰ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 221.

⁷¹ bk. Karel Dobbelaere, “Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization”, Sociology of Religion 60/ 3 (1999), 229–247.

⁷² İsmail Kara, Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak: Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 69.

⁷³ Daryush Shayegan, Yaralı Bilinç, çev. Haldun Bayrı (İstanbul: Metis Yayınları, 1991), s.21-87., Kara, Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak: Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet, 69.

⁷⁴ Zygmunt Bauman, Liquid Modernity (Cambridge: Polity Press, 2006), 3-6.

⁷⁵ Şerif Mardin, Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991), 119.

⁷⁶ Zygmunt Bauman, Bireyselleştirilmiş Toplum, çev. Yavuz Alogan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005), 178.

⁷⁷ bk. Peter J. Hemming-Nicola Madge, "Researching children, youth and religion: identity, complexity and agency", Childhood 19/1 (2012), 38-51., Ariadne Drizen vd., Negotiating a contested identity: Religious individualism among Muslim youth in a super-diverse city", 28.

⁷⁸ Ulrich Beck, A God of One's Own: Religion's Capacity for Peace and Potential for Violence. çev. Rodney Livingstone (Cambridge: Polity Press, 2010), 136., Mustafa Günerigök, “Geç Modern Çağda Dinsel Bireycilik ve Kimlik”, 234.

klasikleşen, gelenekselleşen ve tek bir doğru olarak kabul edilen anlayışları reddederek dinin yeni anlam inşasında modern/seküler ideolojilere uygun öznel din yorumları ve farklı dindarlık anlayışı ortaya koyabilmektedir.

Görüleceği üzere Tanzimat döneminde Batı'dan aktarılan modern, seküler, liberal ve laik değerlerin yeni toplum kurma girişiminde, bütün kurumsal yapılarda olduğu gibi, İslam'ın modern anlayışının gelişmesine de fırsat sağladığı söylenebilir. Osmanlı'nın eski gücüne kavuşma amacıyla gerçekleştirdiği reformlar, arka planda toplumun yeni dünya görüşleri ve çeşitli düşünce akımlarıyla tanışmasını sağlarken Batılılaştırıcı reformları gerekli görenler modernliğin temele alındığı yeni din anlayışları geliştirmenin imkânını aramıştır. Modernliğin kültürel programını dikkate alarak belirginleşen bireyselleşme eğilimiyle “Yeni Muhafazakâr Aydın”, geleneksel dini anlayıştan özgürleşerek İslam'ı yeniden anlama ve yorumlama tutumunu ortaya koymayı amaçlamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada, Tanzimat dönemi modernleşmesi bağlamında, eğitimin modern bilincin oluşmasına katkıları ve oluşan modern bilinçle İslam'ın temel esaslarına getirilen bazı seküler yorum biçimlerinin dini bireyselleşmeye yol açan tutumları incelenmiştir. Görülmektedir ki, Batılılaşma amacıyla gerçekleştirilen eğitimin modernleşmesi, Batılı kültürel değerlerin topluma aktarımını, geleneksel din anlayışının sorgulanmasını ve eleştirilmesini kolaylaştırırken yeni dünya görüşleri çerçevesinde İslam'da bireysel dindarlık yorumlarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Temellerini Rönesans, Reform ve Aydınlanma düşüncesinden alan modern insan özerklik, özgürlük ve kendi kaderini tayin etme noktasında geleneksel anlayıştan farklı tanımlanmıştır. Bireye atfedilen bu vasıflar ona, özellikle geleneksel din anlayışı karşısında, kendi dini değerlerini oluşturabilme fırsatı sağlamıştır. Bireye bu özelliklerin aktarılmasında önemli bir işlev gören modern eğitim, Tanzimat döneminde kendi iradesine yön veren ve dini açıdan bireyselleşme eğilimi gösteren tutumlar geliştiren bir “Yeni Muhafazakâr Aydın” tipi ortaya çıkarmıştır. Türk modernleşmesinin öncüsü olarak kabul edilen “Yeni Aydın”ın modernleşmeye dair tutumlarını yansıtan, modern değerler ile İslam dinini uzlaştırmayı hedefleyen “Yeni Muhafazakâr Aydın”ın İslam'ı yeniden anlama ve yorumlama noktasında dini bireyselleşme eğilimi gösterdiği görülmüştür.

Modernleşme, “sürekli bir yenileşme” çabası olarak bilince yerleşince toplumsal değişim kaçınılmaz olmuştur. Bilgi anlayışında yaşanan her değişime, topluma yeni dünya görüşleri kazandırırken değerlerin üretildiği kurumsal yapıların yeni dünya görüşleri çerçevesinde yeniden şekillendirme fırsatı vermiştir. Osmanlı toplumunda özel ve kamusal hayata değer katan İslam'ın da modern değerlerle uyumlu bir yorum ve anlam çabasının “Yeni Muhafazakâr Aydın” tarafından geliştirilmeye çalışıldığı görülmüştür. “Yenilik” ve “ilerleme” çabasıyla gerçekleştirilmeye çalışılan bireysel din yorumları, farklı dindarlık anlayışlarını ortaya çıkarırken modern yaşamın çeşitlenmesi ve yeni problemlerle karşılaşılmasına bağlı olarak sürekli güncellenmesi gereken bir İslam anlayışının imkânını yaratmıştır. Modern eğitimin aktardığı laik, seküler ve pozitivist düşünce temelinde geleneksel din anlayışının birey üzerinde etkisinin kırıldığı, din ve dünya kurma girişiminde modern değerlerin önemsendiği Tanzimat dönemi modern İslam anlayışı, modern bilince sahip dini bireyselleşme tipinin ortaya çıkması açısından önemli görülmüştür.

Kaynakça | References

- Adivar, A.Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 4. Basım, 1982.
- Ağçoban, Sıddık. *Üniversite Gençliği Üzerinde Dinsel Bireyselleşme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020. file:///C:/Users/pc/Downloads/620311%20.pdf
- Akgül, Mehmet. "Modernleşme Çağında İslam Dünyasının Değişim Süreci ve Din Anlayışında Yaşanan Kırılma: Bir Arka Plan Çözümlemesi". *Makalat/1* (1999), 59-69. http://isamveri.org/pdfdrq/D02044/1999_1/1999_1_AKGULM.pdf
- Akgül, Mehmet. *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi Kitapevi, 1999.
- Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Altun, Fahrettin. "Modernleşme". *Tübitak Bilim ve Toplum Başkanlığı Popüler Bilim Yayınları*. Erişim 03 Aralık 2022. <https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/modernlesme>
- Aslan, Taner. "Osmanlı Aydınlarının Gözüyle Batılılaşma". *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi/55* (Aralık 2009), 1-32.
- Aysoy, Mehmet. *Batılı Bilgi ve Teknik Transferi Açısından Osmanlı Modernleşmesi*. Sakarya: Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996. <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/94861/T00043.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Baran, Murat. "Avrupa'da Gelişen Modernlik Ve Modernleşme Anlayışları Ve Bu Anlayışların Türkiye'ye Yansımalarına Tarihi Sosyolojik Açından Bir Bakış". *Turkish Studies* 8/11 (Sonbahar 2013), 55-79. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5644>
- Barbarosoğlu, Fatma. *Modernleşme Sürecinde Moda ve Zihniyet*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Bauman, Zygmunt. *Bireyselleştirilmiş Toplum*, çev. Yavuz Alogan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2005.
- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press, 2006.
- Beck, Ulrich. *A God of One's Own: Religion's Capacity for Peace and Potential for Violence*. trn. Rodney Livingstone. Cambridge: Polity Press, 2010.
- Bellah, Robert N vd. *Habits of the heart: Individualism and commitment in American life*. Berkeley: University of California Press, 1985.
- Berkes, Niyazi. *Teokrasi ve Laiklik*. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1984.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. haz. Ahmet Kuyuş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 4. Basım, 2003.
- Canatan, Kadir. *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Cevâd, Mahmut. *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Târîhçe-i Teşkilât ve İcrââtı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1338.
- Cihan, Ahmet. "Klasik Dönem Osmanlı Medreselerinde Sosyal Hayat, Personel Çeşitliliği ve Sosyal Mobilizasyon". *Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme*. ed. Ejder Okumuş vd. İstanbul: ARK Kitapları, 2006.
- Cohen, Adam B - Hill, Peter C. "Religion as Culture: Religious Individualism and Collectivism Among American Catholics, Jews, and Protestants". *Journal of Personality* 75/4 (August 2007), 709-742. <https://970e22ceb1309b85a3bb416ee262012c4031f684ebsohost.vetisonline.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=1&sid=70d1d491-f736-4dfc-8c36-20ce93a8d00c%40redis>
- Çotuksöken, Betül. *Kavramlara Felsefe ile Bakmak*. İstanbul: İnsancıl Yayınları, 1998.
- Davison, Roderic. "Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim". çev. Mehmet Seyitdanlıoğlu. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İnalçık- Mehmet Seyitdanlıoğlu. 463-476. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.
- Dobbelaere, Karel. "Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization", *Sociology of Religion* 60/ 3 (1999), 229-247. <https://www.jstor.org/stable/3711935>
- Drizen, Ariadne vd. "Negotiating a contested identity: Religious individualism among Muslim youth in a super-diverse city". *International Journal of Intercultural. Relations* 82 (2021), 25-36. <https://5cef0b7b43e7a42fd019406d30fe2e79ab6b0d1f.vetisonline.com/science/article/pii/S0147176721000407>
- Giddens, Antony. *Modernliğin Sonuçları*. çev. Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1994.
- Günay, Ünver-Ecer, Vehbi A. *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1999.
- Gündüz, Mustafa. "Modern Eğitimin Doğuşu ve Alternatif Eğitim Paradigmaları", *Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi Eğitim Felsefesi Özel Sayısı 1* (2013), 66-80.
- Gündüz, Mustafa. *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası: Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*. Ankara: Lotus Yayınevi, 2010.
- Günerigök, Mustafa. "Geç Modern Çağda Dinsel Bireycilik ve Kimlik", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 36 (2017), <http://www.yyusbedergisi.com/dergi/gec-modern-cagda-dinsel-bireycilik-ve-kimlik20180105042237.pdf>
- Gürler, Kadir. *Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din*. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Hadden, Jeffrey K. "Toward Desacralizing Secularization Theory". *Social Forces* 65/3 (March 1987), 587-611. <https://www.jstor.org/stable/2578520>
- Hamilton, Malcolm. *The Sociology of Religion: Theoretical and comparative perspectives*. London: Routledge, Second Edition, 2001.

- Heelas, Paul. "Introduction: on differentiation and dedifferentiation". *Religion, Modernity and Postmodernity*, ed. Paul Heelas, 1-18. Oxford: Blackwell, 1998.
- Hemming, Peter J - Madge, Nicola. "Researching children, youth and religion: identity, complexity and agency". *Childhood* 19/1 (2012), 38-51. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0907568211402860>
- Hocaoğlu, Durmuş. *Laisizm'den Milli Sekülerizm'e: Laiklik Sorununun Felsefi Çözümlemesi*. Ankara: Selçuk Yayınları, 1995.
- Inglehart, Ronald - Welzel, Christian. "Modernization". In *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, ed. George Ritzer. 3071-3078. Malden: Blackwell Publishing, 2007.
- Kaplan, Mehmet. "Mustafa Reşit Paşa ve Yeni Aydın Tipi". *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. ed. Halil İnalıcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu. 335-342. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.
- Kara, İsmail. *Müslüman Kalarak Avrupalı Olmak: Çağdaş Türk Düşüncesinde Din Siyaset Tarih Medeniyet*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2. Baskı, 2018.
- Kardaş, Rukiye. *Zygmunt Bauman'ın "Bireyselleşmiş Toplum" Kavramsallaştırması Işığında Bireyselleşmiş Din ve Dindarlık Değerlendirmesi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016. [file:///C:/Users/pc/Downloads/451177%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/pc/Downloads/451177%20(2).pdf)
- Kaya, İbrahim. "Geç Modernlikler Çerçevesinde Türk Modernlik Deneyimi". *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, ed. Mehmet Zencirkıran. 101-121. Bursa: Dora Yayınları, 3. Basım, 2012.
- Koçer, Hasan Ali. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1992.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitapevi, Onsekizinci Basım, 2014.
- Levenson, Micheal. "Modernism". *new dictionary of the history of ideas*. ed. Maryanne Cline Horowitz, Volume I. 1465-1469. Detroit: Thomson Gale, 2005.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 5. Basım, 1993.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. çev. Elçin Gen- Burak Bozluolcay. ed. Kerem Ünüvar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi: Makaleler IV*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Martinelli, Alberto. *Global Modernization: rethinking the project of modernity*. London: SAGE Books, 2012.
- Motak, Dominika. "Postmodern Spirituality and the Culture of Individualism". *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 21 (January 2009), 149-161. <https://journal.fi/scripta/article/view/67348>
- O'Brien, John. "Individualism as a Discursive Strategy of Action: Autonomy, Agency, and Reflexivity among Religious Americans". *Sociological Theory* 33 /2 (2015), 173-199.
- Okumuş, Ejder. *Din ve Kültür*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2017.
- Okumuş, Ejder. "Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/1 (Şubat, 2005), 9-36. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/4513/62121>
- Okur, Mehmet. "Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Milli ve Modern bir Eğitim Oluşturma Çabaları". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2005), 199-217. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunisobil/issue/2815/37880>
- Olkowski, Dorothea. "The Myth of Individual". *Dialogue & Universalism* 3-4/1 (March 2005), 9-18. <https://9e54a07dff2a96854bad0c0f08f1711c40fc3428-ebsohost.vetisonline.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?vid=8&sid=34813672-0ca0-4e38-a9ea-0d37bb325a97%40redis>
- Özer, İlbeyi. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*. İstanbul: Truva Yayınları, 4. Baskı, 2009.
- Özçelik, Tacettin Gökhan. "Batı-Dışı Modernleşme Kavramı Temelinde Türkiye'de Cumhuriyetin İlk Yıllarında Modernleşme Çabaları". *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6/2 (Ekim 2019), 308-326.
- Paker, Kamile Oya-Akçalı, Selda İçin. "Dinin Bireyselleşmesi: Üniversite Gençliği ile Bir Ölçek Çalışması", *Gaziantepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/4 (2012), 1440-1459.
- Ritter, Joachim. *Avrupa'nın Sorunu Olarak Avrupalılaştırma*, çev. Ayça Sabuncuoğlu. İstanbul: Afa Yayınları, 1994.
- Shayegan, Daryush. *Yaralı Bilinç*, çev. Haldun Bayrı. İstanbul: Metis Yayınları, 1991.
- Shils, Edward. "Mass Society and Its Culture", *Culture for the Millions*. ed. Norman Jacobs. 1-27. Boston: Beacon, 1967.
- Simmel, George. *Bireysellik ve Kültür*. çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Somel, Selçuk Akşin. "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler". *Savaştan Barışa: 150. Yıl dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşmaları (1853-1856)*. 61-84. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, 2007.
- Topçu, Nurettin. *Kültür ve Medeniyet*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2004
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. çev. Hülya Tufan. İstanbul: Yapı kredi Yayınları, 4. Basım, 2002.

- Türkdoğan, Arzu M. "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Okullarındaki Ders Kitapları ve Tarih Öğretimi". *Türk Tarih Eğitimi Dergisi* 3/2 (2014), 82-111.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 4. Basım, 1994.
- Ünal, Mehmet Süheyl. *Dinsel Bireycilik*. İstanbul: Açılım Kitap. 2011.
- Yıldırım, Yılmaz. "Türkiye'de Bir Kültürel Kriz ve Kritik Konusu Olarak Dini Bireycilik". *Tarih Okulu Dergisi* 9/XXVI (Haziran 2016), 569-594. <http://dx.doi.org/10.14225/Joh910>
- Yılmaz, Hüseyin. "Gelenek ve Modernlik Bağlamında Bir Güvenlik Alanı Olarak Dindarlık". *Dindarlık Olgusu(Sempozyum, Tebliğ ve Müzakereleri)*. ed. Hayati Hökelekli. 129-135. Bursa: Kurav Yayınları, 2006.